

С (КАР) 2

кар. 976

Кыргыз Республикасынын Билим Министрлиги

070

Ортабайланы
Тохтар

ОКтябРНЫ
САУГЪАСЫ
хапарла

СТАВРОПОЛЬ
КИТАБ
ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС
БЁЛЮМЮ

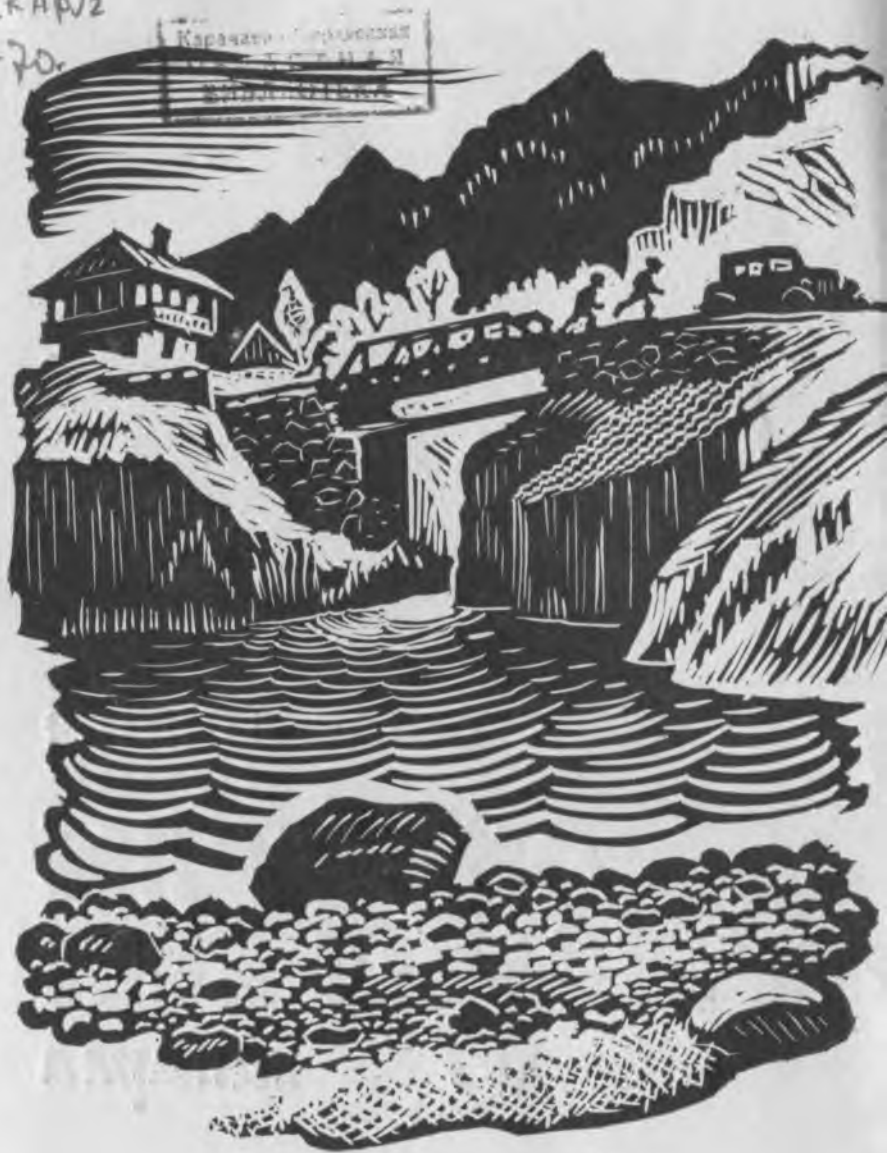
Ортабайланы
Тохтар

ОКТЯБРНЫ
САУГЪАСЫ

хапарла

С (КАР) 2

0-70

КАР-976

Октябрны саугъасы

Къобанны къызыу келген уллу шоркъалары сослан къаяланы джибите, кёпюрню тьюбу бла кёмюк-лениб чыгъадыла. Кёпюр бек мийикди, тар, терен къая ауузну эки джанында джонулгъан хыршы ташладан ишленген бедженлени юслериндеди. Ким биледи, „Ташкёпюр“ деб былайда орналгъан элге аны ючюн аталгъан да болур.

Кёпюрню тёбен джаны айланмады, суу сюзюлюб барады. Джууунургъа бек табды.

1924 джыл, джайгъы кюнлени бири. Айламада джууунуб чыгъыб, кёпюрню къатында, тюз джолну юсюнде, къадалыб ашыкъ ойнайбыз. Билмей тургъан-лайыбызгъа бир джаныбыздан машина таууш чыкъды. Сескекли болуб, таууш чыкъгъан джанына къарадыкъ. Башы ачыкъ, ичинде да адамлары бла, бир машина, джолну букъулата, тюз бизни къатыбыз бла Теберди Аягъына ётуб кетди. Аны ызындан бир кесекни къараб турдукъ. Сора биз, джалан аякъларыбызны ачыгъанына да къарамай, машинаны ызындан чабханлай, Теберди Аягъына ётдюк...

Баргъаныкъда, машина тюзде кеси джангыз ёсген къарачай кертме терекни тьюбюнде тохтаб тура.

Инженер Гюрюкланы Алий-Солтан бла аны нёгери, рулетканы алыб, джерни ёлчелейдиле. Ёлчелеген джерлеринде тёртгюл агъач къазыкъчыкъла урадыла.

Арлакъдан къараб тургъан Гюрджюланы Къурман (Облисполкомну председатели) былагъа не эсе да айтыб, кючлю чамланды. Алий-Солтан, Къурманны къатына келиб, бир къагъытны кёргюздю. Къурман дагъыда чамланды. Ол анга нек урушады деб, сейирсиниб къарайбыз, сора Къурман, юсюнде къара кёлегини джагъасында тьюмелерин теше, къол джаулугъу бла бе-

тинде, бойнунда терин сюрте, къара бухар бёркюн да бир къолуна алыб, ол ёлчеленген джерде узун-узун атлаб тебреди: „Бир, эки, юч“... Сора, бара барыб, тохтаб: „Чюйню былайгъа уругъуз!“ — деб кёр-гюздю.

Къурманны нек чамланганын ангыладыкъ: ол иш-лениб башланлыкъ шахарны уллу орамы кенг болсун деб кюрешеди.

Быланы биргелерине Анастас Иванович Микоян да барды: шахарны планын салыугъа башчылыкъ этеди.

Алий-Солтан бла нёгери джерге къазыкъчыкъла ура айланган сагъатда, Къурман бизни кесине чакъырды. Биз аны къатына бардыкъ.

— Кимни джашларысыз?—деб сорду ол, узун, къара мыйыкъларын сылай. Биз джууаб бергинчи, бизге джити къарай, кеси:

— Тохта-тохта... Аха.,—деб бизни аталарыбызны атларын тизди да:—Тюзмю айтама?—деди.

— Хо, тюз айтаса,—дедик биз бирден, аны таныб къойгъанына сейирсине. Къурман бизни элибизден эди да, ушатыб таныгъан болур эди...

Ызларына къайта тебрегенлеринде, кеслерине тыкъ болса да, бизни элге дери машинагъа олтуртдула. Бизни уа сормагъыз: къууанч тыбырлы болдукъ, иги да дейсе, ол кюн биринчи кере минген эдик машинагъа! Ала Ташкёпюрде бир кесек тохтадыла. Къартла бла ушакъ этиб, гоббан бла айран да ичиб, Пашинске таба айланыб кетдиле...

Кёб турмай Теберди Аягъында къанга баракла сюелдиле. Бери кёб ишчи келди, шахар ишлениб башланды. Къайынлы Таланы тёбен къыйырында къаяланы тешиб, атылтыб, юйле ишлерге таш хазырлаб тебретдиле.

Ташланы арбала бла ташыйдыла. Биз да школдан

бош кёзюуюбюзде аталарыбызгъа болушабыз: ёгюз баш тутабыз.

1927-чи джылгъа сахар иги ёсдю.

Совет халкъ Уллу Октябрь революцияны 10 джылдыгъын кёууанчларгъа хазырланады. Ол кёууанч артыкъсыз да кёрачай халкъгъа бек багъалыды: ол кюннге джангы сахар ачылды...

1927-чи джыл ноябрны 7-си. Сахарны Ташкёпюр таба къыйырында, Бал къаяны туурасында, мийик кёабакъ эшикле. Аланы башында къызыл байракъла, джел уруб, чайкъаладыла...

Кёб адам джыйылгъанды. Аланы асламысы атлыладыла. Юслеринде—джамчылары, башлыкълары.

Джырны, тойну-оюнну учу-къыйыры джокъду. Кинооператор муну барын киногъа алады.

Кюнортагъа джууукъ заманда Гюрджюланы Кёурман, Алийланы Умар, крайдан эмда Москвадан келген кёонакъла, атлагъа миниб, кёабакъ эшиклени къатына келдиле. Кёурман къамасы бла кёабакъ эшиклени арасында кёндеден тартылыб тургъан къызыл ленталаны кесди. Сахаргъа джол бош болду—сахар ачылды. Халкъ тизилиб, кёабакъ эшиклени тюбю бла сахаргъа тебреди.

Бизни, пионерлени, барындан да бек сыйыбызны кёрдюле: кёабакъ эшиклени тюбю бла эм алгъа биз чыкъдыкъ...

Ол кюн чыртда унутулмазлыкъ бир кюн болду—Уллу Октябрь социалист революцияны он джыл толгъан кёууанч кюнюнде Партия бу сахарны кёрачай халкъгъа саугъагъа берди... Энди сахарны бир орамына Гюрджю улу Кёурманны аты аталгъанды.

Гитче Къышлыкъда

Бюгюн биз джайгъы каникуллагъа чачылдыкъ. Юйге келгенимде, хоншуларыбыздан эки джаш—Хасан бла Ибрахим—къошха чыгъаргъа арбаларын джарашдыра тургъанларын эследим. Юйюбюзге да кирмегенлей, китабларым да къолтугъумда, аланы къатларына бардым.

— Джюр, Мухтар, къошха бара эсенг, джылкъычы болурса бизни бла,—деб накъырда этди Хасан.

Биз сѣлеше тургъанлай, кѣк къарала тебреди. Кѣб да бармай, кѣк ачы-ачы джашнаб, джангур тамчыла тама башладыла, ызы бла уа къаты джаууб тебреди. Хар ким къачыб, юйюбюзге, кирдик.

Юйге киргенимде, эгечим ишден олсагъатда келиб тура эди. Юйде тургъанла экибизбиз: мен школда окъуйма, эгечим шахарда фабрикада ишлейди (бизни элибиз шахаргъа джууукъду). Атам бла анам къошдадыла, атам ферманы тууарчысыды, анам ийнек саууучуду.

— Патия,—дедим мен эгечиме,—бюгюн школдан чачылдыкъ, кесими да махтагъандыла, ма къагъытым да...

Дагъыда бир кесекден:

— Хасанны затны биргелерине бюгюн къошха чыгъайым деб турама. Ала Арнауутха барадыла, Гитче Къышлыкъны аягъы бла ётерикдиле. Мен алайда тюшерме да, фермагъа чыгъарма,—дедим.

Эгечим огъай демеди. Биз ашаб-ичиб бошаргъа, джангур аязый башлады.

Кюн бата, джолгъа чыкъдыкъ... Ат арбада хапар айта барабыз. Бираздан кѣзге тюртюлгенни кѣрмезлей, къарангы болду. Мени быладан айырылыр заманым джетеди, бир кесек сагъышлы да болама. Дагъыда

бир кесекден, муну унутуб, Хасан бла Ибрахимни лахорларына эсим кетеди.

— Джетдик Гитче Къышлыкъны аягына,—деди Ибрахим, атланы тохтата. Хасан, сен Мухтарны фермагъа дери ашыр, кеси къоркъар. Мен атланы Уллу Ташны къатында солутурма, ызымдан джетерсе.

Мен унамадым. Къоркъмай барлыгъымы, джолну да иги билгеними айтдым. Ала дагыда ашырайыкъ деб кюрешдиле. Алай а мен кесим айтхандан джаламадым.

— Да сора ма, бу сернек тобну ал, керек болса, джандырырса—джаллы отдан бек къоркъады,—деди Хасан.

Мен, сернекни да алыб, уллу джолдан солджанына, тар, къалын чегетли къулакъны ёрге—Гитче Къышлыкъ таба—тебрим. Барама, къарангыды, ёзенни ичи бек къуу-шууду. Бир алада къанатлы тауушла чыгъадыла. Дагыда тегерек шош болады.

Энди кёб къалмагъанды. Аллымда тикден ёрге чыкыгъанлай, ферманы къошлары кёрюннюкдюле.

Тикни башына чыкдым. Ма башында да къырдышы бла уллу, джассы таш. Бытыр былайда, бузуоланы кюте келиб, чёмелтаякъ ойнагъаныбыз эсиме тюшдю...

Бир кесек солуюм деб, ташны башына былай олтургъанлайыма, бузоу макъыргъан таууш чыкды. Къошла табадан тууайлагъан, ит юрген эшитилди. Бузоу аджашыбмы къалгъанды деб, мен сескекли болуб, ёрге турур-турмаз, бир къаралдыланы, булгъана-чулгъана, эниш сюрен къуюлуб келгенлерин эследим. Бир кесекни, не этерге билмей, джунчуб турдум. Дагыда эс джыйыб, сернекни да къызыу-къызыу джандыра, къычырыкъны да баса, бузоучукъну тауушу чыкыгъан таба чабдым. Къаралдыла таба джууукъла-

шыргъа, къатым бла бир зат секирди. Былайда уа, не джашырыу барды, къоркъаракъ болдум: къатым бла секирген бёрю эди. Алай а ол бузоучукъну къоюб чынгагъан эди.

Бузоучукъну къатына бардым, ол аякъ юсюнде, бутчукълары къалтырай, тура эди. Мен аны къойнума къысыб, башчыгъын сылар-сыламаз, бизни кёк самыр да, хау-хау эте, шыб деб джетди. Мени эслегенинде, кёлюн басханча, арлакъгъа барыб чёгеледи. Дагъыда бир кесекден, къаты-къаты юрюб, чегетге ташайыб кетди. Былайгъа атам, дагъыда башха адамла джетдиле. Мени кёргенлеринде, бек сейир-тамаша болдула. Мен алагъа кесими хапарымы, артыкъсыз да бек сернекни хапарын айтдым.

Бузоучукъ, джаралары болса да, сау къалгъан эди.

Мен хапарымы къалайында тохтагъан эдим? Хы, алайды: бузоучукъну бёрюден къутхаргъанымы айтхан эдим.

Экинчи кюн бизни къошха ферманы тамадасы Ахмат кирди. Малчыла, ийнек саууучула къозгъалыб айлансала да, алкъын эртде эди. Мен а, тюнене бир кесек арыгъан болур эдим, джата эдим. Ахмат, мени орнуму къыйырына олтуруб, башымы сылай:

— Кетген кече джигит болгъанса, Мухтар, аперим санга,—деди.

Мен эрлай орундан секириб туруб, кийимлерими кие:

— Бузоучукъну ийнек болгъунчуннга дери къараб ёсдюрге кесими бойнума алама,—дедим Ахматха.

Созмай, къысха айтыб къояйым, артда ол бек алакат ийнек болгъан эди. Мен анга Сарымай атагъан эдим. Аны эмчеклери, къамчи саблача, бек узунла эдиле. Бир сауулгъаны уа челекни толтура эди...

Сентябрь ай джууукълашыб келеди. Биз школгъа барыргъа ашыгъабыз.

Бир кюн бузоула, мен бёрюден къутхаргъан бузоу да аланы ичлеринде, отлай-отлай барыб, аллыбызда сыртлыкъдан аууб кетдиле. Сыртлыкъны ол джанында уа колхозну нартюх бачхасы бар эди. Бачхагъа джетгинчи бузоулары ызларына къайтаралсам деб чабханлай, сыртлыкъдан аудум. Баргъанымда, бузоула, бачхагъа да кирмей, берлакъда отлай тура эдиле.

Алай а ол не затды: бачханы ичи бла мал ётгенча, нартюхле сыныб-сыныб турадыла. Барыб къарасанг а, не кёргюн? Нартюхле джерде-джерде ашалабы, ууалабы тура. Аякъ ызла малныкылачадыла, алай а улуу тууарныкына ушамайдыла...

Бузоуланы тыя-тыя, мен ызыма, кьошха кьайтдым. Бачханы ашалгъаныны хапарын атама айтдым.

— Эртденбла барыб кьарарбыз,—деди ол манга.

Экинчи кюн бачхагъа барыб, кьарагъанлай огъунакъ:

— Э-э, Мухтар, бу кьабанны ызыды, кече келиб, сакъларгъа керекди,—деди атам.

Ингир бола, малла стауатха джыйылгъандан сора, атам шкогун джерледи, джамчысын кийди, башлыгъын да бойнуна атыб, нартюх бачха таба тебреди. Ол арлакъ кетгенлей, аны биргесине барырым келди да, сора ызындан чабыб джетдим. Атам, мени кьргенлей, чамлана да тебреди, алай а мен тамам кълюм бла тилегенимде:

— Кьоркъарыкъ тюл эсенг, кел,—деди.

Иги кьарангы бола, биз бачхагъа джетдик. Былайда эртдеден кьалгъан эски къашбакъ бар эди. Биз аны башына ёрледик. Башында бек джумушакъ эди—аны мулхары кёб эди.

Бир кесекден джаууб башлады, биз да джамчыны тюбюне кирдик. Къалай аламатды, джангур джаугъан кёзюуде джамчыны тюбюнде! Джангур тамчыла, джамчыгъа тийселе, джукъуну келтиредиле. Биз сёлешмей-биз. Кёб да бармай, джангур тохтады. Тёгерек шош болду.

Алайына, бизден узакъ болмай, нартюх сынган таууш чыкьды. Дагъыда эшитилди ол таууш. Дагъыда.

— Сен джамчыны тюбюнде тур, кьоркъма,—деб шыбырдады атам мени кьулагъыма. Сора, шкогун кьолуна алыб, акъырын къашбакъдан тюшюб кетди.

Бек кьарангыды. Кёзге тюртюлгенни кёреллик тюлсе. Мен, джамчыдан башымы кьаратыб, атам кетген джанына, кёз кьакъмай, кьарайма. Кьарангыда тёгерекни джарытыб, шкок атылды. Аллы бла ачы

хырылдагъан таууш, ызы бла уа, нартюхлени сындыра, къачыб кетиб баргъан аякъ тауушла эшитилдиле. Бир кесекден атам ызына чыкъды.

— Тиреб ургъан эдим, алай а джыгъылмады, бек уллу зат эди, къабан болур эди дейме, — деди атам мыдахыракъ.— Эртденбла кёрюрбюз, энди джукъ-лайыкъ,— деди дагъыда.

Мен атама къысылыб джатдым, алай а кёзюме джукъу келмей эди. Тиреб ургъан эсе, джаныуар нек джыгъылмады, къалай къачыб кетди деген сагъышла мени башымдан кетмей эдиле. Атам а, бир зат да болмагъанча, бек тынчлыкълы джукълай эди.

Былай эте, мен да артда къаты джукълагъан болур эдим, эртденбла, танг иги джарыгъандан сора, атам мени уяталмай кюрешгенин эскердим.

— Тур, бир къарайыкъ,— деди ол. Сора биз атам кече шкок атхан джерге бардыкъ. Алайда уа не кёрдюк: джер къан ырымладан топпа-толу! Къан ыз бачхадан тышына чыгъыб тура эди. Биз ыз бла тебредик. Ызлай-ызлай, биз иги кесекни бардыкъ. Чегетге кире тебрегеникде, атам манга:

— Сен былайда тохта, ол, бир ишексиз, къабанды. Джаралы къабан а бизге чабаргъа боллукъду,— деди да, шкогун аллына тутханлай, чегетге кириб кетди.

Бир заманда атам къычырды.

— Къоркъма да кел, къабан ёлгенди!

Барсанг, аллайгъа бар: узун азау тишлери бла бир маллы къабан чёртлеуюк кёкенни къатында сойланыб тура! Къабанны биринчи кере мен ма ол кюн кёрген эдим.

Ол кюнден сора бачхагъа тонгузла кирмей эдиле.

Школда окъуу башланыргъа эки кюн къалгъан эди. Джай кёрген затларымы тенглериме айтыргъа ашыгъа, мен фермадан элге къайтдым.

Алмалы-Къолгъа, аны ариулугъун кѣрюр ючюн терекле чырпы ийгенден сора барыргъа керекди. Бу тар ёзенни ичинде ненча тюрлю терек ёседи: бусакъ, къайын, эмен, кюрюч, джохар, чынар, джѣге, муртху, къарагѣген, такъюзюк, дугъум...—быланы барын да санаб къолунгдан келлик тюлдю.

Алмалы-Къолну салкъын, кенг талалары маллагъа бек таб джерледиле. Ийнеклени эртден чыкъгъа къысдагъан кѣзюуде бир тынгылачы: ненча тюрлю таууш бла къалай алапат джырлайдыла чыпчыкъла!

Былайыны суукъ къара суулары да бек кѣбдю. Ма аллай сууланы биринде биз гитче тирменчик ишлеген эдик...

Мийик чынар терекни тѣбен джанында уллу тѣгерек ташны тюбюнден къара суу боркъулдаб чыгъады, алайдан ары да чегетли къулакъны ичи бла энишге саркъады. Аны шоркъулдаб баргъан тауушун арлакъдан да эшитесе.

Бир кюн биз, сабийле, ойнай-ойнай, былайгъа келдик. Сора тирменчик ишлерге оноулашдыкъ. Алай а былайы таша, тунакы джерди, тирменчигибизни адам кѣрлюк тюлдю. Биз а аны бла махтаныргъа сюебиз. Сора биз сууну, илипинчик этиб, ачыкъ джерге чыгъарыргъа келишдик. Алай да этдик: илипинчик къаздыкъ. Джюз метрден артыкъ болур эди аны узунлугъу. Юсюне джукъа къанга ташла тѣшедик, аланы юслерине да къырдышлы кудала салдыкъ. Илипинни башланган джерине да, чыбыкъларын кенгирек-кенгирек эшиб, четенчик орнатдыкъ. Ол себебден аны ичи бла салам, агъач кесекле джюрюмейдиле, суу кирленмейди.

Бир талай замандан, он-онбеш кюн кетгенден сора,

ол тешелген кулдаланы кырдыклары ёсдюле, тегерекде кырдыш бла бир болдула. Энди былайгъа кулда тешелгенди деб айталлыкъ тюлсе.

Уллуладан къайсы эсе да, бара-барыб, ачыкъ джерде сууну чыкъгъанын кѳргенинде, бек сейирсингенди: „Алгъын заманда былайда суу чыкъмай эди да, бу къадар суу, джерни тешиб, къайдан келеди?...“

Биз а алайгъа тирменчик хазырлайбыз. Кенглик-лери кѳолну аязы чакълы болгъан хыршы ташладан, башха ташха ышый-ышый, эки тегерек тирмен ташчыкъ этдик. Аланы, араларын темир чюй бла тешиб, джараштырдыкъ. Тирменчикни кѳбджегин талдан хазырладыкъ, кегейлерин да эменден ариу джонуб, анга бегитдик. Сора тирменчикни илипинни аягъына орнатдыкъ.

Ол, керти тирменча, бек таб айланады. Кесине да тирмен къакъгъычла салгъанбыз да, ала бек залим дыгъырдайдыла. Тегерегине да ариу хуначыкъ ишленгенбиз.

Бир кюн ингирде, кѳз байлангандан сора, кѳойла отлай келиб, тирменчикни къатына джетерге, аны тауушун эшитиб, бек кючлю юркгендиле. Сюрюучюню да мындан хапары болмагъанды. Кѳойла неден юркдюле, деб, алай ары баргъанлай, ол да тирменчикни тауушун эшитгенди. Кеси алайгъа барыб къараргъа да базмай, сора кѳошлагъа хапар этгенди. Кѳошда адамла, бу дыгъырдагъан не затды деб, фонарны да алыб келселе, алайда уа не кѳрсюнле?—Тирменчик!

— Тамам да электростанцияны турбинасы кибикди,—дедиле уллула бизге. (Биз алайгъа аланы ызларындан чабыб келген эдик). Ала алай айтханларында, бек кѳууандыкъ.

Биз, сабийле, окъуу джыл башланырны аллы бла школгъа кетдик, кѳошла да къачда былайдан кѳчюб, кѳыш баулагъа джарашдыла.

Тирменчикни биз бурунгу джыл ишлеген эдик. Былтырны джайында да аны айлана тургъанын сюрюучюле кѳргендиле. Алай а тирмен ташла ашалаб, бек джукъала болгъандыла деб хапар айтхан эдиле ала. Биз кесибиз ары бармагъан эдик, солургъа пионер лагерге кетген эдик. Ким биледи, ол быйыл да айлана болурму?

„Акъыртын бар, джыгъыласа...“

— Тамбла школну сынам участогуна барлыкъ-быз. Аны ташларын ариулаб, сюрюрге хазырларыкъ-быз, къалгъан классланы сохталары да барлыкъдыла,— деди классха башчылыкъ этген устазыбыз Умар. Эртденбласы солугъан кюнюбюз эди. Алай а барыбыз да ишге келирге сёз бердик.

Бизни сынам участоубуз Къобанны бойнундан узакъ тюлдю, чегетни къыйырында, сыйдам талачыкъ-дады. Алайда шахта да барды, анда ташкёмюр къазадыла. Биз школну сынам участоунда тюрлю-тюрлю битимлени ёсдюребиз, сынамла бардырабыз, эл мюлке ишлерге юренебиз. Шахтаны иши бла да шагърей болабыз. Ичибизде шахтёр болуб ишлерге талпыгъанла да кёбдюле...

Айтханымча, эртденбласында, иги эртдерек ишге чыгъаргъа школну кенг арбазына джыйылдыкъ. Кюн ариуду, иги джылытады. Узакъдагъы къарлы таула, шекер башлача, агъарадыла. Биз тизилдик. Устазыбыз келгенни-келмегенни джокълады.

— Мурат нек келмегенди, билмеймисе?—деб сорду меннге ол. Мен классны тамадасы эдим, аны ючюн болур эди устазны менден соргъаны. Бу затда джууаблы болгъанымы ангылай:

— Билмейме, Умар,—дедим мен, не айтыргъа билмей, къызараракъ да бола. Дагъыда бир кесекден:

— Келир, ызыбыздан сюрюб джетер,—дедим.

Биз, школну арбазындан чыгъыб, элни огъары джаны бла участок таба тебрedik. Бойнубузда кюреклерибиз, басхаларыбыз. Джырлаб барабыз. Хар бир сохтаны кёлю джарыкъды. Мен а бир кесек сагъышлыма: „Мурат ызыбыздан джетер“ деб, нек джууаб бердим. Келмей къалса уа? Ол заманда ётюрюкчю боллукъма.

Участокга джетерге кѣб кѣалмай, уллу ташны башына миниб, бизни таба кѣараб тургѣан биреуленни эследим. Алайгѣа джетгеникде, ол а, Мурат, бизден алгѣа келиб, бизни сакѣлаб тура! Барыбыз да бек кѣууандыкѣ: бизни классыбыз бютеулей ишге чыкѣды.

Ишни бирден кѣолгѣа алдыкѣ. Алай а, кѣарайма да, Азрет бир кесек эринчеклик этгенча кѣрюнеди: ишге акѣырын узалады, ташны имбашына салыб, аны да дженгилирегин, сора акѣырын-акѣырын атлай, джардан энишге атыб кѣайтады.

Муну бизни устазыбыз Умар да эслеген болур эди, ол Азретни ызындан:

— Акѣырын, Азрет, джыгѣыласа!—деб кѣычырды.

Ол кѣзюуде Азрет мени кѣатым бла ѣтюб бара эди, ол джунчуду, бети кѣызарды, сора тири-тири атлаб, бойнунда ташын эрлай джардан атыб, ызына терк кѣайтды. Устазыбыз андан сора аны эслемегенча этиб кѣойду.

Азрет а? Ол а бетинден агѣыб баргѣан терин кѣол джаулугѣу бла кѣысха-кѣысха сюртеди...

Кюн ортагѣа тохтаргѣа классны редколлегиясы кѣабыргѣа газетни чыгѣарды. Анда уа эм иги ишлегенлени ичинде Азрет бла Муратны атлары да айтыла эди.

Ол кюн биз школну сынам участогуну ташларын ариуладыкѣ, дуппурларын тюзетиб, сюрюрге хазыр этдик. Былайда уа быйыл биз кѣб зат ѣсдюрлюкбюз: нартюх, шекер чюгюндюр, кѣудору, гардош...

Школну сынам участогунуна урлукѣ салыб бошагѣан эдик. Андан сора, кѣб да турмай, апрельни ариу, джылы кюнлерини биринде урунуудан дерс берген устазыбыз Халит бизге:

— Шахтагъа экскурсиягъа барлыкъбыз,—деди.

Биз бёрклерибизни кийиб, школну аллына чыкъдыкъ. Экишер-экишер бири-бири ызыбыздан тизилдик.

Устазыбыз алда, биз да аны ызындан тебретдик: Джолда джырлай, шахтагъа джетдик. Биз шахтаны аллында тохтадыкъ. Халит шахтаны тамадалары болгъан юйге кирди. Кёб да турмай, инженер бла чыкъды. Инженер келиб бизни бла саламлашды.

Бизге лампачыкъла бердиле. Инженер аллыбызда, биз да аны ызындан шахтагъа кириб тебретдик.

Шахта бек узун эди. Ол бир талай тешикге юлешине эди. Шахтаны ичи бла темир джолчукъ салыныб эди. Сора аллыбыздан бир дыгъырдагъан таууш чыкъды.

Инженер бизге:

— Бир джанына туругъуз, ташкёмюр келтиредиле,—деди. Электровоз бла ташкёмюрню шахтадан къалай чыгъаргъанларын кёрдюк.

Арлакъ кетдик. Теренден тауушла чыкъдыла. Биз алайгъа бардыкъ. Инженер бизге ташкёмюрню къалай къазгъанларын ангылатды.

Тышына чыгъыб келе, инженер бизни шахтаны къалай ишленгени бла шагърей этди, суткагъа нелай бир ташкёмюр чыгъаргъанларын айтды. Андан сора да шахтёрланы, коммунист урунууну ударниклерини къалай ишлегенлерин ангылатды. Инженер арт сёзюнде:

— Областны кёб джеринде ташкёмюр чыгъады. Ташкёмюрден сора да бизни кёб байлыгъыбыз барды: джез, кюмюш, къоргъашын дагъыда была кибик кёб зат. Бу байлыкъланы тинтер ючюн, билир ючюн эм да хайырландырыр ючюн, окъуулу, ишге уста адамла керекдиле. Сиз къадалыб окъугъуз, ишге юренигиз, Ленинни осиятларын толтуругъуз!—деди.

Биз къадалыб окъургъа ишлерге да сёз бердик. Инженер бла саламлашыб, ызыбызгъа къайтдыкъ.

I

Адам кычыргъан таууш эшитемисе?

— Мени кзулагъыма да келди...

Былай айтыб, Мурат бла Федя бир-бирлерине къарадыла. Къобанны шууулдагъаны къатыш адам кычыргъан таууш дагъыда эшитилди. Была тегерекге къараб башладыла. Джукъ кърмейдиле. Огъары джанларында мийик къаялагъа, аланы тѣбен джанларында къалын чегетге къарайдыла, алай а адам кърюнемейди.

Дагъыда эшитилди таууш. Сора ала Къобан таба къарадыла.

— Майна-майна, кѣремисе?.. Айрымканнга къара! Терекни башында кѣремисе адамны?—деб Федя Муратха джеркле къалын ѳсген айрымканны кѣргюздю.

Была мийик сыртлыкъны юсюнде эдиле да, айрымкан былагъа бек иги кърюне эди. Мурат да эследи адамны.

— Джашчыкъ болур дейме, кеси да къол булгъады,—деди ол. Сора экиси да, арам-къарам этмей, къармакъ чыбыкъларын да боюнларына салыб, баш энишге, айрымкан таба чабдыла.

II

Эшитдиле, эшитдиле! Бери чабыб келедиле!—деб кычырды джашчыкъ уллу джерк терекни тюбюнден анга къараб тургъан къартха.

— Эслѣб тюш. Джыгъылырса!—деди да къарт, терекни тюбюне джууукъ барыб, джашчыкъгъа къолларын узатды. Былайда, терен хансны ичинде, ташайыб отлай тургъан танала да кърюнедиле.

Совхозну мал кѡшларындан бири Ханий-Таладады. Ахмат, джашчыкѡны биргесиндеги кѡарт, бу кѡошну таналарын кютеди. Джашчыкѡ аны уланындан туугѡнды. Сеитбий (джашчыкѡны аты алайды) каникулланы кѡзюуюнде кѡарт атасын кѡрюрге келиб турады. Тюнене была, таналаны кюте-кюте, Кѡобанны бойну бла энишге кетиб, кѡошдан иги кесек узайѡндыла. Кюн кѡыздыра башлагѡанында, таналаны айрымканнга ѡтдюргендиле. Малла тынчайыргѡа уа былайы бек таб джерди: джерк тереклени тюбю бек салкѡнды. Кѡобанны аязы былайда чибин кѡоймайды.

Танала бу таб джерде зауукѡлана тургѡанлай, кѡк кюкюреб, джашнаб, жангур джаууб башлагѡнды. Ахмат бла Сеитбий да айрымканда таш тюбюне кѡысылгѡндыла. Ала не бек ашыгѡыб сакѡласала да, жангур кѡатыдан кѡаты джаугѡан болмаса, тохтамагѡнды. Бир заманда туруб кѡарасала уа не кѡрсюнле? Кѡобан эрши кѡобуб, кѡаралыб келе, ѡтген джерлерин да суу алыб тура...

Былайда алагѡа, таналагѡа да кѡоркѡуу джокѡду: айрымканны бютеулей да суу басаллыкѡ тюлдю—джагѡалары мийикдиле. Айрымкан кеси уллу болмаса да, аны арасында ташлы дуппурчукѡла, ышыкѡ джерле бардыла.

Былагѡа бек кѡайгѡы этериклерин, кѡб излериклерин билгенди Ахмат. Алай а кѡошха хапар билдирирге мадар табмагѡнды.

Кѡарангы бола башларгѡа жангур бир кесек шош болгѡнды. Ахмат бла Сеитбий таналаны бир джерге джыйгѡндыла, сюрюб барыб, ышыкѡ джерге тыйгѡндыла.

Сеитбий от этерге кюрешгенди, алай а суу сингнген отунланы джандыралмагѡнды. Не этерик эдиле, экиси да, табыракѡ джер сайлаб, таналаны туурасында олтургѡндыла.

Кечени къысхартыр ючюн, Ахмат Сеитбийге кёб сейир таурух айтханды. Сууукъ бола тебреселе, ёрге, энишге чабыб, кеслерин джылытхандыла. Эртденбласында уа, адам кёрсем, хапар билдирirme деб, Сеитбий уллу джерк терекни башына ёрлегенди.

III

— Эсингдемиди, Федя, тюенене биз, жангурдан чабакъ салгъаныбызны да кёюб, дорбунда от этиб, юсюбюзню кебдире тургъан заманда, бир атлы быланы излеб айлана эди. Была, бир сёзсюз, ол огъары кёшдандыла.

— Аладыла, ала...

— Сен элге хапар эт, мен ары джанына ётейим. Была тюененеден бери ач болгъан болурла,—деди да Мурат, тешиниб башлады.

Тутхан чабакъларын, Муратны кийимлерин рюкзакга салдыла. Сора Мурат, рюкзакны сыртына къысды да, суугъа кириб, айрымкан таба джюзюб башлады.

Къобанны дженгил баргъан шоркъларында джюзген алай тынч тюддю, шоркъа бетинге къызыу-къызыу ургъан заманда, суу ауузунга кириб, бурнунг бла чыкыгъаны да болады. Алай болса, адам бек джунчуйду. Ол себебден быллай джерде эслеб, тамам усталыкъ бла джюзе билирге керекди. Мурат да иги джюзе билгенлени бириди, асыры бек да кыйналмагъанлай, ол джанына ётюб барады.

Ол джанына джете, Мурат айрымканны суу ашагъан джагъасындан салыныб тургъан терекни бутакъындан сермеб тутду. Алай а бутакъ юзюлюб кетди. Аны алай боллугъун билмей тургъан Мурат, суугъа ташайды, къараб-къарагъынчы дагъыда ызына чыкъды. Бир кесек джунчуяракъ болуб, сууну энишге тебреди.

Сора эс джыйыб, тамам кючюн салыб, айрымкан таба джюздю. Суу ашагъан мийик къабыргъагъа ёрлеялмай, тырнакъларгъа кюреше тургъанлай, алайгъа къарт Ахмат бла Сеитбий да джетдиле. Ала Муратны къоларындан тартыб, ёрге чыгъардыла.

Муратны ол джанына сау-эсен ётгенин кёргенден сора, Федя эл таба айланды...

Муратны кийимлери, аланы ичинде сернеклери да джибиген эдиле. Алай а Ахматны да бар эди джанында сернеклери. Мурат от этди да, эрлай чабакъланы джарыб, отну къызыу мыдыхларында бишириб башлады.

— Тузу болмаса да бир кёрчюгюз,—деди ол, бишген чабакъланы Ахмат бла Сеитбийге узата.

— Хата джокъду. Татлы чабакъла кёре эдим. Джашаулу джаш бол. Кесинг да бизни амалтын суугъа кетиб къала эдинг да! Бек уллу джигитлик, адамлыкъ этдинг. Сеитбий ач болгъан эди... Экибизни да тойдурдунг. Ингирге не да эртденблагъа суу таркъайырыкъ болур. Сора таналаны да сюрюрбюз да ётербиз,—деди Ахмат.

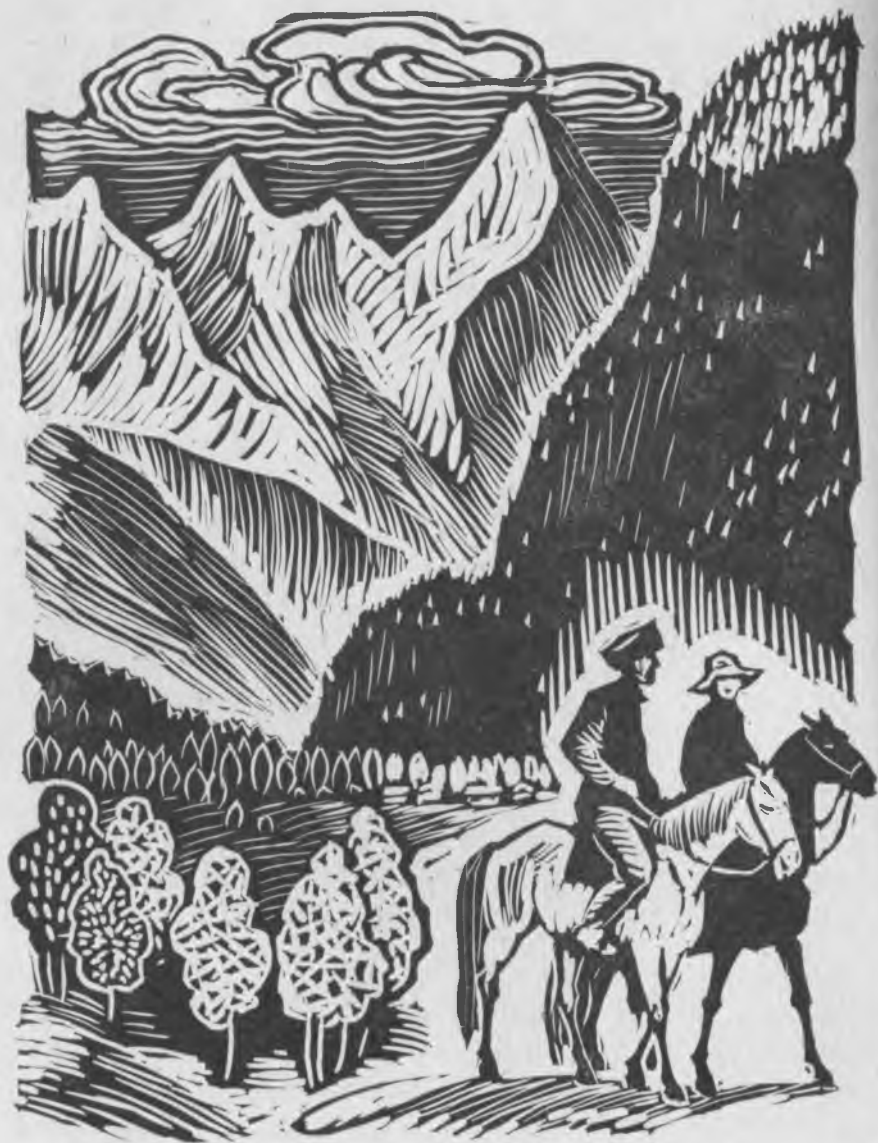
Танала уа, джукъ да болмагъанча, салкъында кеф этиб, отлай эдиле...

IV

Къаяланы зангырдата, вертолётну тауушу эшитилди. Кёб турмай кеси да айрымканны башында кёрюндю.. Бир кесекни тегерек айлана келиб, таналаны да юркюте, айрымканны ичинде ачыкъ талачыкъгъа тюшдю. Вертолётну барлыкъ джерин Федя кёргюзтюб келген кёре эдим, кеси да аны ичинден чыкъды. Аны биргесинде малчыланы бригадири Илияс да келди. Ала ашарыкъ, аны кибик джылы кийимле да келтирдиле.

Илияс бла Сеитбий вертолёт бла кетдиле. Сеитбийни къарт атасы бла къалыргъа кёзю къарады, мадары уа болмады: эртден бла ол пионер лагерге кетерге керек эди. Илияс да быланы хапарларын къошха билдирлик эди.

Вертолёт бла Ахматны да элтирге излеген эдиле. Илиясны келгени да аны орнуна къалыр ючюн эди. Алай а Ахмат таналаны къоюб кетерге унамады. Аны биргесине, суу таркъайгъынчы, керек болса анга болушурга джетинчи классны сохталары, татлы тенгле, Мурат бла Федя да къалдыла.

Хасан, киногъа барыргъа хазырланыб, эшикге былай чыкъгъанлай, аланы арбазгъа ферманы тамадасы Юсуф кирди.

— Мени къатыш къошха бармаймыса, Хасан? Хазыр ат барды, джери бла. Рамазанны атыды. Аны кесин Геленджикге ашыргъанбыз. Анда бир айны солурукъду. Аны орнуна тууар кютерсе,—деди ол.

Хасан аллында джунчуяракъ да болду, сора бир кесекден, къууаннганын да джашыралмай, сорду.

— Кертими айтаса? Къачан барлыкъбыз? Бусагъатда тебрергеми керекди?

— Тамбла ингирге хазыр бол. Кече бла туруб кетерикбиз, атанга, ананга да соруб кёр.

... Ийнеклени экеулен кютедиле. Аланы бирлери, Рамазан, бир кесек аурукъсунуб, кесин бакъдырыргъа, солугъан да этерге Къара тенгизни джагъасында Геленджикге бир айгъа кетгенди. Хасан школдан бош кёзююнде, ол андан къайтхынчы, аны нёгерине болушурукъду.

Юсуф бла Хасан Ташкёпюрден эртде чыкъдыла. Сынтыгъа джетгенлеринде да, танг джарымагъанды.

Кёпюрден ётуб, ёзенни ёрге айландыла. Барадыла. Тёгерек шошду. Алай а Теберди сууну эжиую тохтаусуз эшитиледи. Бир алада къалын чегетни ичинде гылын къушну тауушу чыгъады. Ол кёзюуде атла пырх-чырх этедиле, кеслерин алгъа урадыла.

— Гымылдыкъ аягъындан озабыз,—деди Юсуф, къулакъ сууну юсю бла салыннган кёпюрден ёте. Энди бир кесек барсакъ, атланы солутурбуз.

Ала кенг талагъа чыгъаргъа, танг джарый башлады. Тебердиге джетерге кёб къалмагъанды. Джолоучула, джолдан тёбен джанына бурулуб, атларындан

түшдүлө. Атларын бир кесек солутхандан сора, джерлерин алыб, ююшер аякъларына да кишен саладыла.

Юсуф, къырдышны маджал джерин излей:

— Хасан, бир кесек къалкъыйкъ,—деди. Сора ол, ат джерин башына салыб, джамчысын юсюне джибереди. Хасан да, ол этгенча этиб, экиси да къалкъыдыла...

Эртден бла эртеде Хасан ат кишнегенден, илгенирек да болуб, уянды. Секириб туруб, төгерекеге къарады. Атлары, арлакъга кетиб, отлай тургъанларын кёрюб, тынчлыкълы болду. Белинден огъары джанын тешиб, бетин джууаргъа суу джагъагъа чабыб түшгенинде, ол джанында тайчыгъы бла отлай тургъан атны кёрдю. (Бир ишексиз, быланы атлары муну кёрюб кишнеген болур эдиле). Тайчыкъ бла атны огъары джанларында кенг чатны башындан хыршы тутуб башлагъан чалкъычы джыйынны эследи. Бет джууаргъа да унутуб, алагъа къараб тургъан Хасанга Юсуф:

— Кюн исси болгъунчу, салкъында бираз джолну къоратыргъа керекбиз. Дженгил бол!—деб кычырды.

Хасан, суукъ сууда бетин-къолун ашыгъыш джууб, чабханлай, Юсуфну къатына чыкъды да, эрлай кийинди.

— Артмакъланы бери ал, ауузланайкъ,—деди Юсуф анга, олтурургъа таб джерни сайлай.

Хасан артмакъланы Юсуфну аллына салды. Юсуф суукъ къой этлени, табада бишген будай гырджынны кёк кырдышха джайды.

Хасан, ашыкъиликни да къолуна алыб, сууну ол джанында чалкъычы джыйынны кёргюзюб:

— Бирден къалай ариу тартадыла, ол чалкъычылагъа бир къара, Юсуф, чалкъылары, джити джюлгюч баш тюкню тыйгъычсыз джюлюб баргъанча, хансны къалай тынч адуруб барадыла!—деди.

— Э-э, Хасан, кенгден къарасанг, тамам да алай

кёрюнеди. Алай а адамны джигерлиги, тирилиги, ауур иште чыдамлылыгы чалкыда танылады.

— Кеси да кыалай ариу джерди, ол бирча ёсген ариу кыайын тереклеге, биченликледе тюрлю-тюрлю ол ариу гокка ханслагы бир кыара!

— Да ... Хасан,—деб терен ахсынды Юсуф. Эртде заманлада алайда кыарачай эл болганды. Элни атына да Чегет-Тюз дегендиле.

— Да кыайдады да энди ол эл, не заманлада болганды?

— Да кыалай айтыб ангылатайым аны санга... Ол эл Джамагыатны эмина кыыргындан сора, бюгюннюг Теберди да кыуралгыынчы болганды.

Бу ариу джерде кеси да аз ариу эл тюл эди. Сора былайда джашагыанла алайын кыалай кыоюб кетгендиле?

— Да ала суююбмю кетгендиле?!.. Эски дуняны зорлугу, байла бла бийледен джарлы халкыгы джетген кыыйынлык... Дагыда, не айтайым, былайы хаджиретлиле, тонаучула джюрюген джолну юсю болганды. Аладан да кёб зарауатлык джетгенди элге... Асыры теренге кете тебрегенбиз. Тур, атланы джерлейик.

Юсуф бла Хасан, атларына миниб, Тебердини аллы Атчабхан тюзню ёрге айландыла. Юсуф айтхан хапарладан сора, Хасан сагышылы болду. Иги кесек заманы ала бир-бирлери бла сёлешмей бардыла.

Хасан онг джанында баргыан Юсуф таба джити кыарай:

— Ол эминадан кыырылгыан элни атына не дединг? Джамагыатмы эди аны аты?

— Джамагыат.

— Ол эл а кайда болганды?

— Аллыбыздады... Алайгы джетсек, кёргюзюрме.

Айюнге, Хасан, сен школда окъуйса да... Лермонтовну, Михаил Юрьевични, „Хаджи-Абрек“ деген поэма-сыннан хапарырг джокъмуду?

— Нек болмайды, барды. Да сора аны былайда неси керекди?

— Къара-къара, сен анга! „Уллуду, байды Джамагъат эли, ол кишиге джасакъ бермейди...“ Унутубму къойгъанса бу сёзлени?

— Кертиси бла да алайды: „Уллуду, байды Джамагъат эли...“—деб Хасан да къайтарыб айтды ол сёзлени.

— Да алайды, Хасан, Лермонтов да кесини поэма-сында ол элни юсюнден айтады... Майна-майна, кёремисе, сууну ол джанында ёзенни? Джамагъат эли алайда болгъанды. Ёзенни ичи бла суу келеди да... Кёрдюнгмю? Суугъа да Джамагъат сууу дейдиле. Хунаны эслеялмаймыса? Ол джамагъат къабырланы хунасыды. Ханс мийикди да иги кёрюнмейди.

— Чегет-Тюзден да ариу кёре эдим былайы.

— Ариулугъундан сора да аны гаралары уа...

— Гаралары дамы барды?

— Гаралары огъарлакъдадыла. Гаралы Къолну ичиндедиле.

— Айтханынгча, элде джашагъанла бары да эминадан къырылыбмы къалгъандыла?

— Алайды, аланы бек азы сау къалгъанды. Къарангылыкъ юслерин басыб тургъан таулуланы дармандан, дохтурладан чыртда хапарлары болмагъанды. Алагъа ол зат бла киши болушлукъ этмегенди. Ма ол себебден, элге уллу къыйынлыкъ джетиб, аны халкъы ауруудан къырылыб къалгъанды. „Тёгерекге къарайбыз да, таула болмасала, джукъ кёрмейбиз. Тарыгъыргъа киши джокъду да, не этерге билмейбиз..“—деб айтылады „Эминаны“ джырында.

— Кимле джашагъандыла сора ол элде.

— Къарачайлыла бла басханчыла.

Юсуф хапарны тохтатмагъанлай, Хасан да анга тынгылагъанлай, бир-бирде сёз да къоша, Муху Башына айландыла.

— Юсуф, сен къалай иги хапарла билесе, бизни устазларыбыздан аман айтмайса,—деди Хасан.

— Мен да, сизни устазларыгъызча, институтну бошагъанма, алай а мен эл институтну бошагъанма.

Хасан къошда августну аягъына дери турду. Ол кёзюуге Рамазан Геленджикден къайтхан эди. Малла бек семирген эдиле. Бу затда кесини юлюшю болгъанына школ тенглерини арасында Хасан да махтана эди.

Бир кюн Къалабек бла Астек уугъа чыкыгъандыла. Элни огъары джанында ала бир ёзенни аягына джетгендиле. Къалабек Астекге: „Сен бу сыртны бар, мен да ёзен бла барайым. Кёрген затыбызны ата барыбыз да, ёзенни башында тюбеширбиз“,—дегенди. Экиси да атлангандыла.

Астек, айлана барыб, тюбеширге айтхан джерлерине джетгенди. Алайда олтуруб, юллесин тарта тебрегенлей, артындагы дорбундан бир мурулдагъан таууш эшитгенди. Мурулдагъан Къалабекди, менден алгъа келиб, мени къоркъутургъа этеди деб, кёлюне келгенди да, Астек: „Бери чыкъ, ач болгъанбыз, бир джукъ къабайыкъ!“—деб кычыргъанды. Дорбунга да къарай, башлыгындан азыгъын чыгъарыб, кырдышха джайгъанды.

Алай а мурулдагъан тохтамагъанды. Астек ачыууракъ болуб: „Алаң, ойнай турма да бери чыкъ, кеч болады!“—деб дагыда кычыргъанды. Мурулдагъан таууш а, бекден бек эштилинген болмаса, тохтамагъанды.

Сора Астек, шкогун да аллына тутуб: „Мен да сени бир къоркъутайым“,—деб дорбунну къарангы тешигине бауурланыб кириб тебрегенди. Алайына бир мазаллы зат, бир тюрлю бир ачы кычырыкъ этиб, Астекни бетин сермегенди да, сыбдырылыб къаты бла тышына къачханды. Астек илгениб, башын къаягъа уруб, эсин ташлай тебрегенди, алай а эрлай кесин эскериб, аны ызындан чыкыгъанды. Къараса: ол а айю! Къаяны башы бла къачыб бара. Астек аны ызындан атханды. Айю къаядан кетгенди.

Шкок тауушха Къалабек чабыб джетгенди. Келсе уа не кёрсюн? Астекни бети башы да къан джугъу болуб тура. Эрлай ол, кёлегин тешиб алыб, аны джараларын байлагъанды. „Сенсе деб, кесими айюге ашатыб къоя эдим“,—деб Астек анга хапарын айтханды.

Ала энгишге тюшюб, айюню да терисин алыб, кеч бола юйлерине къайтхандыла.

Б А Ш Л А Р Ы

5	Октябрны саугъасы
9	Гитче Къышлыкъда
13	Къабан
17	Тирмөнчик
21	„Акъыртын бар, джыгъыласа...“
25	Эшитдиле
31	Джолоучула
37	Уучула

**Тожтар Кертибиевич
Ортабаев**

ДАР ОКТЯБРЯ

Рассказы для детей среднего
школьного возраста

На карачаевском языке

40 стр. с иллюстр.

редактор Н. М. Кагиева.
Художник Н. Г. Крицкий.
Худ. редактор М. П. Бертник.
Тех. редактор Э. Т. Агирбова.
Корректор Е. Е. Алакаева.

Сдано в набор 17-V[-1968 г.
Подписано в печ. 20-VIII-1968 г.
Формат 60x84-1/16. Физ. п. л.
2,5. Усл. п. л. 2,28. Уч. изд.
л. 1,54 Заказ № 2584.
Тираж 2000 экз. ВУ 53231.
Цена 5 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного
издательства, г. Черкесск, ул.
Ленина, 38.

Карачаево-Черкесская област-
ная, типография, г. Черкесск,
ул. Первомайская, 47.

Багыасы 5 кап.

78570

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ
ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС
БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК
1968